

NAUKA I LUDZIE NAUKI
W POLSCE NOWOŻYTNEJ

REDAKCJA NAUKOWA
WOJCIECH ZAWADZKI

Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego

Warszawa 2023

Spis treści

WSTĘP	7
MISCELLANEA COPERNICANA	
SYLWIA KONARSKA-ZIMNICKA, Arabskie inspiracje Kopernika (astronomia – astrologia). Fakty i hipotezy	11
STANISŁAW ROSZAK, AGNIESZKA WIECZOREK, Od kultury ciekawości do kultury naukowej. Osiemnastowieczni miłośnicy Kopernika	43
NOWOŻYTNI UCZENI	
ZDZISŁAW PIETRZYK, Warsztat naukowy Szymona Budnego	67
ARKADIUSZ M. STASIAK, Między nauką a władzą. Metody pracy Marcina Kromera	79
BARTŁOMIEJ DŹWIGAŁA, Biskup płocki Erazm Ciołek i jego zainteresowania historyczno-naukowe	95
SŁAWOMIR KOŚCIELAK, Gdański uczyony Samuel Fryderyk Willenberg (1663-1748), uznany teoretyk prawa morskiego, niefortunny autor traktatu o dopuszczalności poligamii	113
ŚRODOWISKA NAUKOWE W POLSCE XVI-XVIII WIEKU	
AGNIESZKA NALEWAJEK, Uczeni i myśliciele w służbie dworu koronnego w latach 1492-1506	139
DOROTA WEREDA, Aktywność edukacyjna bazylianów prowincji litewskiej	153
STANISŁAW NABYWANIEC, Hipacy Pocij i Melecjusz Smotrycki. Polemiści i apologety w teologicznych sporach prawosławno-unickich w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku	185

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe UKSW, Warszawa 2023

Recenzenci: ks. prof. dr hab. Jan Walkusz, emer. KUL
prof. dr hab. Grzegorz Jasiński, UWM
Redakcja: Anna Matysiak

Projekt okładki: Monika Stradecka
Zdjęcie na okładce: wizerunek Joachima Pastoriusa (1611-1681) na epitafium nagrobnym w katedrze we Fromborku (fot. Wojciech Zawadzki)

Projekt typograficzny, skład i łamanie: Renata Witkowska

978-83-8281-391-3 (wersja drukowana)
978-83-8281-392-0 (wersja elektroniczna)

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
01-815 Warszawa, ul. Dewajtis 5, tel. 22 561 89 23, e-mail: wydawnictwo@uksw.edu.pl
www.wydawnictwo.uksw.edu.pl

Druk i oprawa:
Volumina.pl Sp. z o.o.
ul. Ks. Witolda 7-9, 71-063 Szczecin

JOLANTA M. MARSZAŁSKA, Myśl Erazma z Rotterdamu i znajomość jego dzieł w krakowskim środowisku naukowym w czasach Kopernika	211
TOMASZ GRAFF, Walenty Fontana i Uniwersytet Krakowski na przełomie XVI i XVII wieku	227
WALDEMAR GRACZYK, Mazowsze w syntezie pierwszych badaczy regionu z przełomu XVI i XVII wieku: Wawrzyńca z Wszerzeczka (zm. 1614), Jędrzeja Święcickiego (zm. ok. 1611) i Stanisława Łubieńskiego (zm. 1640)	263
STANISŁAW ACHREMCZYK, Braniewo i Królewiec – dwa ośrodki nauki na ziemiach pruskich w XVI-XVIII wieku	275
IRENA MAKARCZYK, Środowisko naukowe kanoników warmińskich w XVII i XVIII wieku	319
WOJCIECH ZAWADZKI, Środowisko pedagogów w nowożytnym Elblągu (1535-1772)	361
ZAINTERESOWANIA NAUKOWE I PROMOCJA NAUKI	
BERNADETTA MANYŚ, Kolekcjonerki, fundatorki i podróżniczki. Naukowe zainteresowania XVIII-wiecznych dam polskich	383
PIOTR PALUCHOWSKI, Nauka na co dzień. Profilaktyka medyczna i higieniczna w drukach kalendarzowych Prus Królewskich. Wstęp do problematyki	407
MONIKA KOZŁOWSKA-SZYC, Propagatorzy wiedzy rolniczej w nowożytnej Polsce	441

Wstęp

Dzieje Polski w nowożytności zostały opisane przez historyków, chociaż archiwa nadal przechowują zbiory słabo wykorzystane przez badaczy. Dysponujemy jednak wieloma edycjami źródłowymi, syntezami dziejów Polski od XV do XVIII wieku, słownikami biograficznymi oraz mnóstwem szczegółowych monografii, prac zbiorowych i artykułów. Warto podkreślić, że badanie polskiej historii nowożytnej nabrało przyspieszenia od drugiej połowy wieku XIX, kiedy zainteresowanie dziejami państwa wymazanego z mapy Europy nie tylko przełożyło się na świadomą działalność społeczno-polityczną polskich elit, ale też zaowocowało wysiłkiem patriotycznym, więziotwórczym i w pewnym sensie państwowotwórczym Polaków ponad granicami trzech zaborów. Nie brakuje opinii, że ta potrzeba zajmowania się historią państwa i narodu ukształtowała polską tożsamość historyczną i aktywność polityczną aż po schyłek XX wieku, a może nawet na początku XXI stymuluje te dziedziny. Zasadniczo jednak w XIX wieku wspólna historia łączyła Polaków, a w XXI tak często ich dzieli.

Nowożytność w Polsce miała wiele analogii i podobieństw do nowożytności ogólnoeuropejskiej. Jednym z takich wspólnych obszarów był rozwój nauki i rodzimych elit intelektualnych od drugiej połowy XV wieku. Jak uczelnie wyższe w innych krajach, tak w Polsce trudną do przecenienia i wiodącą rolę odegrały uniwersytety w Krakowie i w Wilnie. Od XVI wieku silne, ale już mocno podzielone konfesyjne środowiska intelektualne powstały również przy akademiach i gimnazjach w całym kraju. Trzeba jednak dodać, że konfesjonalizacja i rywalizacja międzywyznaniowa miały często kontynuację w polemice i rywalizacji intelektualnej także w Polsce nowożytnej.

- Uruszczak W., *Prawo celem polityki w Polsce Jagiellonów*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 7 (2014), (1), s. 159-168.
- Uruszczak W., *Sejm walny wszystkich państw naszych. Sejm w Radomiu z 1505 r. i Konstytucja Nihil novi*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 57 (2005), 1, s. 11-24.
- Zwiercan M., *Piotr Świętopetk z Zambrzezca (zm. 1497)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 26, Wrocław 1981, s. 439-440.

DOROTA WEREDA

INSTYTUT HISTORII
UNIwersytet PRZYRODNICZO-HUMANISTYCZNY
SIEDLCE¹

Aktywność edukacyjna bazylianów prowincji litewskiej²

Bazylianie to zgromadzenie zakonne oparte na regule św. Bazylego, związane z działalnością Kościołów wschodnich. Wzmocnieniu wspólnoty zakonnej w Cerkwi unickiej w państwie polsko-litewskim służyć miała reforma przeprowadzona w 1617 roku przez metropolitę unickiej metropolii kijowskiej Józefa Welamina Rutskiego, powołująca litewską prowincję bazylianów Świętej Trójcy. Struktura sieci klasztornej zmieniała się na przestrzeni XVII i XVIII wieku. W 1772 roku litewska prowincja bazylianów liczyła około 80 placówek usytuowanych na obszarach unickiej metropolii kijowskiej w diecezji metropolitarnej kijowskiej, archidiecezji połockiej, diecezjach chełmskiej, łuckiej, pińskiej i włodzimierskiej. Po przystąpieniu na przełomie XVII i XVIII wieku do Cerkwi unickiej diecezji ruskich: lwowskiej, łuckiej i przemyskiej utworzono w 1743 roku koronną prowincję bazylianów. Poza strukturami prowincji funkcjonowała archimandria w Supraślu wraz z rezydencjami w Warszawie i Kuźnicy³.

¹ <https://orcid.org/0000-0003-1084-2212>.

² Artykuł został przygotowany jako rezultat badań prowadzonych w ramach projektu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, Polska nr 2020/39/B/HS3/012322020/39/B/HS3/01232

³ O strukturach organizacyjnych działalności bazylianów m.in.: W. Kołbuk, *Kościół Wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998, s. 349-352; B. Lorens, *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780*, Rzeszów 2014, s. 17-72.

Koncepcja reform Rutskiego, wdrażanych w pierwszych dziesięcioleciach XVII wieku, przewidywała dla zakonu św. Bazylego działalność edukacyjną, obejmującą zarówno formację duchowieństwa, jak i kształcenie osób świeckich tworzących elity państwa. Reguła św. Bazylego nie zobowiązywała zakonników do aktywności oświatowej. Reforma zakonu była odpowiedzią na kryzys intelektualny odziedziczony po Cerkwi prawosławnej. Przed unią brzeską (1596) stan liczebny i poziom szkół ruskich przedstawiał się bardzo niekorzystnie w porównaniu ze stanem szkolnictwa w Kościele katolickim i wspólnotach protestanckich. Wspólnota prawosławna nie posiadała placówki o statusie szkoły wyższej. Powołana ok. 1580 roku w Ostrogu przez Konstantego Wasyla Ostrońskiego Akademia Ostrońska nie wywarła znaczącego wpływu na poziom wykształcenia, nie stworzyła własnego środowiska naukowego i modelu oświaty⁴. Rozwój systemu szkolnictwa adresowanego do wiernych Cerkwi unickiej był sposobem przeciwstawienia się wpływowi protestantyzmu, zyskującego popularność wśród elit dzięki możliwościom rozwoju intelektualnego. Uznaniem szlachty cieszyła się stojąca na wysokim poziomie oświata arińska. W Wilnie arianie planowali otworzenie uniwersytetu⁵. Stworzenie możliwości zdobycia wykształcenia dla unitów było również próbą zahamowania wzrostu popularności kształcenia w systematycznie powiększającej się liczbie kolegiów jezuitów (Wilno – 1569, Połock – 1580, Nieśwież – 1586). Wykształcenie stawało się jedną z oznak prestiżu społecznego. Stworzenie szans na edukację było sposobem na zatrzymanie we wspólnocie Cerkwi unickiej elit społecznych. O katedry prawosławne, a po 1596 roku unickie, nie zabiegli ludzie z elity polityczno-ekonomicznej. Do objęcia biskupstwa nie było wymagane przygotowanie teologiczne⁶.

⁴ M. Liedke, *System edukacji a przemiany językowe i kulturalne szlachty ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego w II połowie XVI wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2 (1994), s. 9; T. Kempa, *Akademia Ostrońska i jej fundator*, w: *Akademia Zamojska i Akademia Ostrońska w perspektywie historyczno-kulturowej: współczesne implikacje dla współpracy transgranicznej*, red. H. Chałupczak, J. Misiągiewicz, E. Balashov, Ostróg – Zamość 2010, s. 185-204.

⁵ M. Kosman, *Szkolnictwo reformacyjne i kontrreformacyjne na ziemiach białoruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki, Warszawa 1988, s. 51-67.

⁶ T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016, s. 183-184.

Pokonanie kryzysu intelektualnego było fundamentem tworzenia wspólnoty unickiej. Edukacja unitów stała się tematem dokumentu „Discursus Rutheni cuiusdam de corrigendo regimine in ritu Graeco”, przedstawionego w 1606 roku przez Rutskiego papieżowi Pawłowi V. Koncepcje Rutskiego przewidywały powoływanie przy unickich monasterach szkół kształcących Rusinów, zarówno przyszłych duchownych, jak i świeckich. Modelem organizacyjnym były szkoły prowadzone przez jezuitów⁷. W 1615 roku dzięki zabiegom Rutskiego papież Paweł V na mocy breve *Piis et elevatis* zrównał w prawach szkoły prowadzone przez unicki zakon bazylianów z kolegiami jezuitami. Decyzja ta zapewniała szkołom bazylikańskim humanistyczny charakter nauczania. Wprowadzeniem zmian miał się zająć zakon bazylikański. Bazylikańskie monastery litewskiej prowincji Świętej Trójcy miały stać się ośrodkami edukacji w duchu katolickim, z zachowaniem własnej ruskiej tożsamości i obrządku greckiego⁸.

Realizacji celów oświatowych bazylianie podporządkowali tworzenie sieci klasztornej. W zreformowanym zgromadzeniu podjęto wdrażanie planowych działań porządkujących warunki fundacji nowych placówek. Rozważania w tej kwestii podejmowane podczas pierwszej kongregacji zakonu w Nowogrodowicach w 1617 roku świadczą, że bazylianie, prawdopodobnie wzorując się na jezuitach, przyjęli strategię tworzenia sieci dużych klasztorów w znaczących ośrodkach miejskich. Mimo że budowa sieci klasztorów w pierwszych dziesięcioleciach po unii wymagała pokonania wielu trudności, podczas kongregacji w 1617 roku podjęto rozważania nad przyjęciem fundacji w miejscowości Krasny Bór, którą podkomorzy nowogrodzki Adam Iwanowicz Chreptowicz uposażył sumą 6000 zł. Zebrani zakonnicy wyrazili wątpliwości co do lokalizacji: „lubo wola nasza jest nie mieć klasztorów na miejscach bezludnych”. Fundacja z powodu małej liczby monasterów „dobrze

⁷ T. Kempa, *Unicki ośrodek zakonny w Wilnie i jego rola w reformie bazylianów przeprowadzonej przez metropolitę Józefa Welamina Rutskiego*, w: *Zakon bazylikański na tle mozaiki wyznaniowej i kulturowej Rzeczypospolitej i krajów ościennych*, red. S. Nabywaniec, S. Zabraniak, B. Lorens, Rzeszów 2018, s. 18; M. Szegda, *Działalność prawno organizacyjna metropolity Józefa IV Welamina Rutskiego (1613-1637)*, Warszawa 1967, s. 50-51.

⁸ T. Kempa, *Unicki ośrodek zakonny w Wilnie...*, s. 18; M. Szegda, *Działalność prawno organizacyjna metropolity...*, Warszawa 1967, s. 49-51.

ugruntowanych” została ostatecznie przyjęta⁹, o czym zdecydowały plany jej wykorzystania do powołania szkoły kształcącej przyszłych zakonników¹⁰. Podobne stanowisko w kwestii lokalizacji nowych placówek prezentowali zakonnicy zgromadzeni na drugiej kongregacji w Ławryszewie w 1621 roku, podczas której postanowili, aby „zgrupowania naszego bracia po wsiach i wioskach w małej liczbie na mieszkanie nie rozpraszały się postanawiamy, aby takowe fundacje osobliwie gdzie mały dusz pożytek jest od naszych nie były przyjmowane”¹¹. Wyrazem wdrażania tej strategii było odrzucenie podczas kongregacji w 1626, po dyskusji zakonników prezentujących rozbieżne opinie, fundacji w Hołubiczach. W uzasadnieniu zakonnicy argumentowali, że nie mogą przyjąć fundacji na obszarach wiejskich i bez gwarancji utrzymania dziesięciu zakonników¹². Prawdopodobnie o priorytetach bazylianów decydowały plany oświatowe.

Edukacja zakonników

W realizację reformy Józefa Welamina Rutskiego wpisywało się powołanie w 1616 roku w Byteniu pierwszego nowicjatu dla zgromadzenia¹³. Do kształcenia przyszłych zakonników bazylianie wykorzystali dobrze uposażoną fundację małżeństwa marszałka słonimskiego Hrehorego Tryzny i Rainy z Sapiechów i ich syna Mikołaja¹⁴. Fundacja Tryznów była uważana przez zgromadzenie za stabilną. Lokalizacja i zabezpieczenie finansowe gwarantowały warunki, których nie mogły zapewnić miasta katedralne i duże ośrodki miejskie, stanowiące miejsce sporów skonfliktowanych społeczności zwolenników i przeciwników unii z papieżem. Potrzeba edukacji

⁹ Археологический Сборник документов, относящийся к истории северо-западной Руси, т. 12, Вильна, 1900, s. 30.

¹⁰ Tamże, s. 15.

¹¹ Tamże, s. 20.

¹² Tamże, s. 41.

¹³ M. Szegda, *Działalność prawno-organizacyjna metropolity...*, s. 55.

¹⁴ J.M. Giżycki [Wołyniak], *Kilka słów o Byteniu i bazylianach*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 42 (1914), 49-63, 143-155, 249-256; S. Peleszowa, *Dar Mikołaja Tryzny dla biblioteki bazylianów w Byteniu*, „Nasza Przeszłość” 16 (1963), s. 239-244.

zakonników była duża. Byli wśród nich analfabeci; w zaleceniach kongregacji z 1623 roku zobowiązujących do modlitwy za zmarłych współbraci wskazano odrębnie powinności dla umiejących i nieumiejących czytać. W związku z brakiem na obszarze państwa polsko-litewskiego placówki o statusie szkoły wyższej zapewniającej odpowiednie do potrzeb wykształcenie podczas III kongregacji zakonu w 1623 zalecono przełożonym klasztorów delegowanie zakonników „po nauki, a osobliwie do Rzymu”¹⁵. W XVII i XVIII wieku bazylianie korzystali z możliwości kształcenia, które zostały im stworzone na mocy dekretu papieskiego z 2 grudnia 1615 roku, fundującego cztery miejsca dla uczniów bazylikańskich w Kolegium Greckim w Rzymie oraz 18 stypendiów w kolegiach zagranicznych. W XVII i XVIII wieku delegaci prowincji litewskiej kształcili się również w rzymskim Kolegium Urbanum, w kolegiach w Braniewie, Ołomuńcu, Pradze, Wilnie¹⁶. Dla zakonników w kraju bazylianie zorganizowali system kształcenia zakonnego polegający na nauce bloków tematycznych w niewielkich grupach w formie wewnętrznych studiów zakonnych, m.in. w zakresie teologii moralnej, retoryki i języka łacińskiego. W gronie uczniów znajdowali się zakonnicy zarówno przed święceniemi, jak i po święceniach kapłańskich. Naukę prowadził jeden lub dwóch profesorów. Nauczanie prowadzono m.in. przy klasztorach w Antopolu, Berezwezu, Borunach, Byteniu, Ławryszewie, Mińsku, Połocku, Sućkowie, Wilnie, Żyrowicach. Rozproszenie miejsc formacji intelektualnej wynikało najprawdopodobniej z możliwości lokalowych i uwarunkowań ekonomicznych. Wydaje się, że powodowało obniżenie poziomu nauczania¹⁷. Edukacja zakonna zmieniała się wraz z postępem wiedzy. Pod koniec XVIII wieku bazylianie odbywający formację zakonną w zakonie oczekiwali wiedzy nie tylko teologicznej. Kandydaci do święceń uczący się w studium zakonnym w Wilnie (Kandidus Brzeziński, Jozafat Maliszewski, Lucyd

¹⁵ Археологический Сборник..., s. 29.

¹⁶ D. Blažejovskij, *Byzantine Kyivan rite students in Pontifical Colleges, and in Seminaries, Universities, and Institutes of Central and Western Europe (1576-1983)*, Romae 1984; P. Bardovskij, *Bazylianie wśród studentów braniewskich w XVII-XVIII wieku*, „Studia Elbląskie” 22 (2021), s. 127-160.

¹⁷ Österreichische Nationalbibliothek, Wien, Sammlung von Handschriften und alten Drucken (dalej: ÖNB), Cod. Ser. n. 3849, „Visitationes Monasteriorum Ordinis S. Basilii 1793-1798”, k. 236-238.

Ostaszewski, Lucjan Sawicki, Benedykt Szczerbiński, Metrofanes Zdano-wicz) w 1794 roku postulowali o lekcje fizyki, języka włoskiego, obligatoryjne nauczanie języka francuskiego prowadzone przez nauczyciela z Uniwersytetu, lekcje i cotygodniowe publiczne dyskusje prowadzone po francusku z udziałem publiczności. Przyszli zakonnicy uważali język francuski za niezbędny element edukacji. Domagali się również uzupełnienia zasobu biblioteki o podręczniki do nauki fizyki¹⁸. Postulaty te były realizowane; do programu studiów zakonnych została włączona edukacja z zakresu fizyki. W studium zakonnym w Wilnie zakonnicy wykładowcy (Cezary Kamiński, Beniamin Korza) uczyli tego przedmiotu, wykorzystując pomoce dydaktyczne oraz podręcznik Nicolasa Louisa de Lacaille'a¹⁹.

Seminaria dla duchowieństwa diecezjalnego

Metropolita Józef Welamin Rutski planował dla bazylianów wiodącą rolę w kształceniu duchowieństwa diecezjalnego w seminariach diecezjalnych, do organizacji których zobowiązano biskupów. W 1617 roku uzyskał od papieża zgodę na utworzenie seminarium w Mińsku²⁰. Próby realizacji podjął Metody Terlecki. Plan sprowadzenia w 1648 nauczycieli nie powiódł się jednak z powodów finansowych²¹. Działalność szkoły w Mińsku została przerwana przez najazd wojsk rosyjskich w połowie XVII wieku, podczas którego zabudowania klasztorne i szkoły zostały zniszczone. Zakonnicy podjęli próbę reaktywacji szkoły. Podczas kongregacji w Torokaniach w 1660 roku wyrazili podziękowanie „za wysiłki podjęte przez ojców, którzy po powrocie z nauk podjęli prace około seminarium w Mińsku, i zarówno nauki podstawowe, jak i filozofię wzbudzili i, aby skoro czasy spokojne powrócą, te prace, chociaż

¹⁸ Tamże, k. 154v-156v.

¹⁹ ÖNB, Cod. Ser. n. 3849, k. 160. Nicolas Louis de Lacaille (1713-1762), francuski astronom, który jako pierwszy podjął próbę wykreślenia mapy obejmującej całe niebo południowe. Członek Francuskiej Akademii Nauk, Królewskiej Szwedzkiej Akademii Nauk oraz Royal Society.

²⁰ *Documenta Pontificum Romanum historiam Ucrainae illustrantia*, t. 1, ed. A.G. Welykyj, Rzym 1953, s. 461-462.

²¹ T. Kempa, *Terlecki Metody*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 53, Warszawa – Kraków 2020, s. 239-243.

przez innych, te nauki kontynuowali²². O planach reaktywacji seminarium świadczy treść sporządzonego w 1666 roku testamentu archimandryty klasztoru mińskiego Barlaama Kozińskiego, który legował sumę 40 tys. zł na utrzymanie 12 seminarzystów. Uzasadniał swoją fundację potrzebą „ratowania dusz”, realizowaną przez pracę duszpasterską absolwentów seminarium. Wskazywał na ubóstwo, które jest przyczyną braku możliwości zapewnienia edukacji synów przez niewykształcone duchowieństwo²³. Brak jest informacji potwierdzających realizację tej fundacji.

Wsparcia bazylianów oczekiwali hierarchowie podejmujący się utworzenia seminariów diecezjalnych. Inicjatywy powołania seminariów dla duchowieństwa diecezjalnego w diecezjach włodzimiersko-brzeskiej i chełmskiej dokonały się z udziałem zakonników. W 1715 roku podczas synodu diecezji włodzimierskiej bazylianom powierzono nauczanie w seminarium we Włodzimierzu. Regulamin seminarium organizował proces edukacyjny, wzorując się na jezuickim systemie oświaty, zalecając jako wzorce kolegia w Połocku i Krasławiu oraz papieski alumnat w Wilnie. Leon Kiszka planował także powołanie odrębnego seminarium dla oficjalatu brzeskiego diecezji włodzimierskiej. W tym celu w 1711 roku skierował do przełożonego klasztoru bazylikańskiego w Białej Metrofana Żenichowskiego prośbę o miejsce na kongregacji parochów w celu ustalenia lokalizacji seminarium²⁴.

W powołanym w 1759 roku przez biskupa diecezji chełmskiej Maksymiliana Ryłłę seminarium w Chełmie początkowo kształcenie prowadzili duchowni diecezjalni. Od 1769, z racji ich doświadczenia, powierzono to zadanie bazylianom. Biskup Ryłło w dokumencie potwierdzającym działalność seminarium, wydanym 29 listopada 1779 przez papieża Piusa VI, zagwarantował, że zarząd seminarium zawsze należeć ma do bazylianów. Kandydatów do stanu duchownego diecezji łuckiej bazylianie w latach osiemdziesiątych XVIII wieku przez pewien czas nauczali w biskupiej siedzibie

²² *Археологический Сборник...*, s. 62.

²³ Lietuvos valstybės istorijos archyvui. Vilnius (dalej: LVIA), F. 634, op. 3, sygn. 578 [Materiały dotyczące mińskiego klasztoru bazylianów 1658-1670], k. 4-5.

²⁴ I. Скочилас, *Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р.*, Львів, 2008, s. 39, 42, 71; D. Wereda, *Unicka diecezja włodzimiersko-brzeska (część brzeska) w XVIII wieku*, Siedlce 2014, s. 48.

w Rożyszczach²⁵. Bazylianom litewskiej prowincji planował powierzyć nauczanie duchowieństwa biskup diecezji przemyskiej Jerzy Winnicki. W 1712 roku ufundował seminarium mające kształcić duchowieństwo unickiej diecezji przemyskiej. Ostatecznie fundacja dzięki zabiegom nuncjusza została przyłączona do alumnatu papieskiego we Lwowie²⁶. Bazylianom prowincji litewskiej powierzano również zarząd nad nauczaniem w zlokalizowanym przy klasztorze bazylikańskim w dobrach Radziwiłłów tzw. seminarium radziwiłłowskim, ufundowanym w 1743 roku w Świerżeniu przez księcia Michała Radziwiłła. Przewidziano w nim 12 miejsc dla duchowieństwa diecezjalnego z dóbr radziwiłłowskich i cztery dla bazylianów. Seminarium funkcjonowało do ok. 1782²⁷.

Szkoły dla młodzieży świeckiej

Działalność zreformowanego zakonu obejmowała edukację osób świeckich. Już podczas obrad pierwszej kongregacji zgromadzenia w 1617 roku w dwóch ośrodkach miejskich, pełniących w metropolii kijowskiej funkcję miast soborowych (katedralnych): Nowogródka i Mińska, bazylianie planowali utworzenie placówek oświatowych kształcących młodzież. Program szkół bazylikańskich miał być koordynowany przez protoarchimandrytę i przewidywał naukę języka łacińskiego i ruskiego. Nauczycielami mieli być zakonnicy, ale dopuszczano również osoby świeckie. Działalność szkół miała pozostawać pod kontrolą przełożonego klasztoru. Szkoły te miały prawdopodobnie stać się początkiem sieci szkół o ujednoczonym programie nauczania. Od początku formowania profilu działalności bazylianie przyjęli założenie o uwzględnianiu środowisk o zróżnicowanych tradycjach kulturowych. Działalność szkoły w Mińsku została przerwana przez najazd wojsk rosyjskich w połowie XVII wieku. Bazylianom, prawdopodobnie

²⁵ D. Wereda, *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*, Siedlce – Lublin 2013, s. 289-290.

²⁶ W. Zielecka-Mikołajczyk, *Gdzie Wschód spotkał się z Zachodem. Dzieje i organizacja unickiej diecezji przemysko-samborskiej w latach 1596-1772*, Toruń 2021, s. 511-513.

²⁷ S. Nabywaniec, *Unicka Archidiecezja Kijowska w okresie rządów Arcybiskupa Metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762-1778*, Rzeszów 1998, s. 315-322.

z powodów trudności finansowych i strat wojennych, nie udało się reaktywować placówki, zwłaszcza że konkurencją dla nich stanowiła szkoła jezuicka. W 1666 roku podczas kapituły w Brześciu bazylianie skarżyli się na jezuitów, organizujących kolegium w Mińsku²⁸.

Kolejną placówką powołaną do kształcenia młodzieży świeckiej było utworzone w 1639 roku przez biskupa Metodego Terleckiego gimnazjum przy monasterze w Chełmie. Król zatwierdził fundację 7 czerwca 1640 i udzielił pozwolenia na wykłady z łaciny, greki i nauk wyzwolonych. W celach propagandowych szkoła była tytułowana jako akademie chełmska. W zarządzanej przez bazylianów placówce program nauczania opierał się na zasadach przyjętych w szkolnictwie jezuickim. W planach biskupa Terleckiego gimnazjum miało służyć całemu Kościołowi unickiemu i kształcić misjonarzy m.in. dla Uskoków-Walachów²⁹. Na potrzeby szkoły Terlecki sprowadził literaturę w języku greckim i zlecił jej tłumaczenie na język cerkiewnosłowiański. O wzięcie pod opiekę chełmskiego gimnazjum do Uniwersytetu Krakowskiego zwrócił się w 1643 roku papież. Uczelnia uznała, że decyzja należy do sejmu. W 1645 Terlecki uzyskał zgodę na zatrudnienie jako nauczycieli dominikanina Hieronima Wąsowicza, po zmianie obrządku na grecki i wstąpieniu do bazylianów, oraz Piotra Sarcena, absolwenta Kolegium Greckiego w Rzymie. Program kształcenia przyciągał unitów i katolików obrządku łacińskiego, co wywołało sprzeciw biskupa łacińskiej diecezji chełmskiej Pawła Piaseckiego i skutkowało wydaniem w 1644 roku przez synod diecezjalny zakazu nauki dla młodzieży obrządku łacińskiego. Do upadku gimnazjum przyczyniło się założenie w 1676 w Chełmie kolegium prowadzonego przez zakon pijarów³⁰. Prawdopodobnie w 1631 powołana została szkoła przy klasztorze w Żyrowicach,

²⁸ *Археологический Сборник...*, s. 15, 86.

²⁹ Uskokowie to chrześcijanie, którzy zbiegli z państwa Otomańskiego pod panowanie Habsburgów i osiedlili się w Krocji.

³⁰ L. Bieńkowski, *Kultura intelektualna w kręgu Kościoła Wschodniego w XVII-XVIII wieku*, w: *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6: *Między Wschodem a Zachodem*, cz. 1, Warszawa 1989, s. 114; R. Jop, *Mieszczanie chełmscy wobec miejscowych bazylianów i pijarów w XVII i XVIII wieku*, w: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław – Opole 2000, s. 341-346; B. Lorens, *Monaster bazylikański w Chełmie w XVII i XVIII wieku*, w: *Przywrócona pamięć. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny*, red. A. Gil, ks. M. Kalinowski, I. Skoczylas, Lublin 2016, s. 300.

która funkcjonowała do najazdu w 1655 wojsk kozackich, które spaliły klasztor. Przez kilka następnych lat klasztorem opiekowali się franciszkanie i bernardyni ze Słonimia. Bazylianie mogli powrócić do Żyrowic dopiero około 1660 roku³¹. Koncepcja szkół bazylikańskich w pierwszej połowie XVII wieku tworzyła nowy model edukacji, którego absolwenci mieli być uczestnikami tradycji intelektualnej łacińskiego i bizantyjskiego kręgu kulturowego. Aktywność edukacyjna bazylianów została zahamowana przez zniszczenia wojenne w połowie XVII wieku. Odbudowę potencjału edukacyjnego podjęto po kilku dziesięcioleciach. Ok. 1690 roku placówkę edukacyjną „dla młodzieży szlacheckiej” zakonnicy otworzyli we Włodzimierzu. W 1746 król August III wznowił dla włodzimierskiej szkoły bazylianów przywileje, w których m.in. zastrzegł, aby „żadne duchowieństwo 5 mil od Włodzimierza” nie prowadziło placówki edukacyjnej. Popularność tej szkoły potwierdza aprobata udzielona przez szlachtę zgromadzoną na sejmiku przedkoronacyjnym w Kownie w treści instrukcji wydanej 29 października 1764 dla posłów na sejm koronacyjny³². Szkoła we Włodzimierzu wzorowała się na kolegiach jezuickich, wprowadziła praktykę publicznych popisów i nauczanie przez teatr. Około 1773 roku liczyła 400 uczniów³³. Kolejną reaktywowaną ok. 1705 przez bazylianów prowincji litewskiej była szkoła dla uczniów świeckich w Żyrowicach; ta placówka również wzorowała się na systemie nauczania w kolegiach jezuickich. Do szkoły uczęszczali uczniowie z powiatu słonimskiego i sąsiednich. W 1775 roku liczyła około 300 uczniów³⁴. Kolejną szkołą dla młodzieży była powołana w drugiej połowie XVIII wieku szkoła w Borunach³⁵.

³¹ R. Dobrowolski, *Szkoły bazylikańskie w Żyrowicach XVIII-XIX w.*, w: *Małe miasta. Religie*, red. M. Zemło, Lublin – Supraśl 2006, s. 413.

³² M. Jusupović, *Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733-1795*, Warszawa 2019, s. 171-172.

³³ J.M. Giżycki [Wołyniak], *Bazylianie we Włodzimierzu i Tryhórach*, Kraków 1912, s. 55.

³⁴ S. Walasek, *Komisja Edukacji Narodowej 1773-1794. Szkoły w Wydziale polskim*, Warszawa 2013, s. 160.

³⁵ D. Wereda, *Z dziejów sanktuarium i placówki oświatowej w Boruniach*, „Nasza Przeszłość” 105 (2006), s. 189-206.

Konwikt w Wilnie

Aktywność edukacyjna bazylianów zyskała uznanie w społeczeństwie. Potwierdzeniem tego jest dokonana w 1750 roku przez Gabriela Dominika Szankowskiego Sawaniewskiego fundacja konwiktów przy klasztorze w Wilnie, zobowiązująca zakonników do edukowania czterech chłopców z ubogich rodzin szlacheckich. Fundator zastrzegł pierwszeństwo w przyjęciu do konwiktów młodzieńców z rodzin Sawaniewskich, Pegłowskich i Kołtatajów. Początkowo uczniowie mieli zapewnione lekcje prowadzone przez bazylianów, a następnie od około 1787 roku uczęszczali na naukę do szkoły Komisji Edukacji Narodowej w Wilnie. W 1787 bazylianie oprócz czterech uczniów z funduszu Sawaniewskich utrzymywali jeszcze siedmiu chłopców w zamian za posługi kościelne. W 1787 konwikt zyskał pozytywną opinię wizytatora Komisji Edukacji Narodowej, który pisał: „wszędzie znalazłem ochędóstwo i porządek”³⁶. Na początku XIX wieku czterech uczniów w konwiktach pochodziło z rodzin szlacheckich obrządku łacińskiego, a trzech z rodzin prezbiterów unitów. W tej grupie pięć osób uczyło się języków łacińskiego i francuskiego, a dwie tylko łaciny³⁷.

Seminarium papieskie w Wilnie

Za wyraz uznania dla potencjału edukacyjnego bazylianów można uznać decyzję papieża Klemensa XIV o przekazaniu po kasacie zakonu jezuitów w zarząd bazylianów seminarium papieskiego w Wilnie. Placówka ta, powołana w 1582 roku przez papieża Grzegorza XIII, przygotowywała duchownych

³⁶ J. Kamińska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773-1794. Szkoły w Wydziale Litewskim*, Warszawa 2018, s. 214.

³⁷ Санкт-Петербургский институт истории Российской академии наук, Санкт-Петербург, Коллекция П.Н. Доброхотова, Zespół nr 52, opis 1, [dalej: СПИИРАН], sygn. 202 „Wiadomość o seminariach i szkołach w litewskiej i mińskiej guberniach przy unitkich [!] bazylikańskich klasztorach i pod zarządzeniem bazylianów znajdujących się do Brzeskiego Unitskiego Konsystorza od opata Leszczyńskiego i prowincjała bazylikańskich klasztorów w brzeskiej diecezji będących Paschażego Leszczyńskiego”, k. 26v-27.

do pracy misyjnej. Zgodnie z przyjętym parytetem dla studentów ze zgromadzenia bazylianów były zarezerwowane dwa miejsca. Sześcioletni program nauczania obejmował naukę filozofii i teologii, prawa kanonicznego i historii Kościoła. Alumni uczestniczyli również w lekcjach matematyki, śpiewu oraz zajęciach z redakcji i wygłaszania kazań. Po 1773 roku bazylianie zapewniali kadrę profesorską (Teofil Borodzicz, Hippolit Fabrycy, Ambroży Kiryatta, Bartłomiej Kuczyński, Gerwazy Semetkiewicz, Marcin Stefański, Naukracy Zaniewicz). Bazylianie Paschazy Leszczyński był rektorem seminarium do jego zamknięcia w 1798. Okoliczności polityczne oraz trudności z finansowaniem alumnatu nie pozwoliły bazylianom na rozwój placówki. W seminarium papieskim zakon nie zdołał stworzyć własnego środowiska naukowego. Aktywnością naukową wyróżniał się Ambroży Kiryatt³⁸.

Szkolnictwo w systemie Komisji Edukacji Narodowej

Bazylianie jako jedyne zgromadzenie zakonne odpowiedzieli na ofertę współpracy z Komisją Edukacji Narodowej. Z zamiarem pozyskania zakonników jako nauczycieli w szkołach Komisji w styczniu 1774 roku do zgromadzenia zwrócił się nuncjusz Stolicy Apostolskiej w Rzeczypospolitej Giuseppe Garrampi. Jednocześnie postawił warunki podwyższenia poziomu nauczania w szkołach już prowadzonych i otwarcia nowych. Wybór bazylianów uzasadniał potrzebą podniesienia bardzo niskiego poziomu oświaty wśród ludności *ruskiej*³⁹. Bazylianie pozytywnie odpowiedzieli na propozycję nuncjusza. Z podobną propozycją dla bazylianów na początku 1774 roku wystąpił w imieniu Komisji Edukacji Narodowej jej ówczesny przewodniczący biskup Ignacy Jakub Massalski. W odpowiedzi bazylianie przedstawili projekt przejścia na potrzeby szkoły gmachów i majątków pojezuickich w zamian

³⁸ W. Charkiewicz, *Ostatnie lata Alumnatu Papieskiego w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie” 6 (1929), s. 115-116.

³⁹ Ł. Kurdybacha, *Kuria Rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773-1783*, Kraków 1949, s. 31-32.

za utrzymanie dotychczasowych placówek edukacyjnych⁴⁰. W sprawie przekazania budynków pojezuickich we Włodzimierzu mieli wsparcie lokalnych środowisk szlacheckich. W latach 1773-1774 szlachta włodzimierska, odwołując się do tradycji prowadzenia przez bazylianów szkoły, chwaliła dotychczasową pracę zakonników i w celu poprawy warunków pracy włodzimierskiej placówki zwracała się do Komisji o przekazanie środków na remont zniszczonego kościoła pojezuickiego i przekazanie bazylianom placu i budynków pojezuickich znajdujących się w pobliżu kościoła⁴¹.

Bazylianie, początkowo nastawieni negatywnie do treści nauczania Komisji Edukacji Narodowej, aby zyskać jej przychylność, okazali zainteresowanie nowymi programami. Do struktur Komisji Edukacji Narodowej jako szkoły podwydziałowe zostały włączone prowadzone przez bazylianów prowincji litewskiej szkoły we Włodzimierzu (Wydział Wołyński podporządkowany Szkole Głównej w Krakowie) i Żyrowicach (Wydział Poleski podporządkowany Szkole Głównej w Wilnie). Zakonnicy rozbudowali sieć szkół. Około 1776 roku bez konsultacji z Komisją Edukacji Narodowej otworzyli szkoły w Berezweću, Podubisiu i Świerzeniu oraz kontynuowali nauczanie w pozostającej poza strukturami Komisji szkole w Borunach⁴². Plany poszerzania sieci szkół zostały negatywnie ocenione przez wizytatorów, którzy zarzucali zakonnikom brak kwalifikacji dydaktycznych i intelektualnych. W efekcie wizytacji przeprowadzonej w 1782 roku bazylianie uzyskali prawo prowadzenia na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego szkół tylko w Berezweću i Żyrowicach. W pozostałych placówkach mogli nauczać tylko na poziomie szkoły parafialnej. W 1783 wizytator KEN żądał skasowania szkół bazylikańskich w Podubisiu i Borunach⁴³. Próby wprowadzenia tych ograniczeń nie zmieniły planów zgromadzenia, które

⁴⁰ A. Meissner, *Szkoły zakonne wobec Komisji Edukacji Narodowej*, w: *W kręgu wielkiej reformy: sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej*, red. K. Mrozowska, R. Dutkowska, Warszawa 1977, s. 246.

⁴¹ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773-1785*, oprac. M. Mitera-Dobrowolska, Seria Archiwum Dziejów Oświaty, t. 5, Wrocław 1973, s. 10; A. Massalski, E. Kula, *Komisja Edukacji Narodowej 1773-1794. Szkoły w Wydziale Wołyńskim i Ukraińskim*, Warszawa 2018, s. 401.

⁴² H. Pohoska, *Wizytatorowie Generalni Komisji Edukacji Narodowej: monografia z dziejów administracji szkolnej Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1957, s. 170-171; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wrocław 1973, s. 41-43.

⁴³ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773-1785*, s. 303.

nadal angażowało się w rozwój szkolnictwa. Władze oświatowe nie podejmowały jednak zdecydowanych działań przeciwko niesubordynacji bazylianów. Działania zakonników miały duże wsparcie lokalnych środowisk prowincjonalnej szlachty, chętnie korzystającej z oferty edukacyjnej szkół bazylikańskich, w których szlachta ceniła tradycyjny sposób nauczania, ale również stopniowo wprowadzane innowacje. Wybór szkoły w Podubisiu wynikał m.in. z niechęci uczniów i rodziców do dyscypliny szkół KEN, m.in. w kwestii rygorystycznie przestrzeganej terminu powrotu ze świąt. Nie uwzględniano różnych terminów dla rodzin świętujących według kalendarza juliańskiego. Kulturowane były również tradycje spotkań towarzyskich. W 1789 roku wizytatorzy KEN zarzucali szkole, że uczniowie, zamiast się uczyć, tracą czas na inne zajęcia: „Jeździli z gromnicami do dworów, szukając zysku swojego za świece ofiarowane, a czasu Bożego Narodzenia ci studenci podubiscy, umiejący grać na trąbach wysyłani od j. j. ks. ks. bazylianów jeździli po kolędzie do dworów pańskich”⁴⁴. Prefekci i nauczyciele szkół komisyjnych skarżyli się wizytatorom, że bazylianie przeciągają do siebie uczniów, wmawiając szlachcie, że uczą lepiej niż w innych szkołach. Rektor Wydziału Żmudzkiego, eksjezuita Mikołaj Wieliczko pisał: „wydziwić się mogę tą upartością tych księży, że mimo moje ostrzeżenie śmieją kontynuować nauki publiczne”⁴⁵. Taką postawę zakonników wyjaśniał poparciem społecznym: „nie mogę inaczej wnosić stąd jak tylko, że zaufani w obywatelach niektórych, którzy im sprzyjają i ich pod nieba wynoszą, a nasze szkoły hańbią z nabechtania nierozumnego”⁴⁶. Za prowadzeniem przez bazylianów szkoły w Podubisiu wstawiali się nie tylko mieszkańcy Żmudzi, ale też posłowie i senatorowie⁴⁷. Zarzuty KEN nie zawsze były uzasadnione. Na popisie w Podubisiu 12-13 lipca 1783 roku uczniowie „wypadli bardzo dobrze, a o ich postępki pilnie starali się nauczyciele. Zwłaszcza godny uznania był [bazylianin – D.W.] Izydor Rogowski, człowiek wielce zdatny, pilny, uczony, umiejący instrumenta matematyczne i fizyczne doskonale

⁴⁴ I. Szybiak, K. Buczek, *Komisja Edukacji Narodowej. Szkoły w wydziale żmudzkiem*, Warszawa 2018, s. 38.

⁴⁵ Tamże, s. 37.

⁴⁶ I. Szybiak, K. Buczek, *Komisja Edukacji Narodowej. Szkoły w wydziale żmudzkiem*, s. 37.

⁴⁷ *Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim (1782-1792)*, oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław 1974, s. 114.

sam zrobić”⁴⁸. Powodem negatywnych ocen KEN mogła być opieszałość we wprowadzaniu zalecanych podręczników. Zakonnicy tłumaczyli te zaniechania w 1783 roku w sposób następujący: „a to dla oddalonego miejsca, sytuowanego w zakątku, trudności sprowadzenia, ubóstwa klasztoru, ubóstwa uczniów”⁴⁹. W 1786 nadal bezskutecznie zabiegali o akceptację Komisji dla otwarcia szkół w Podubisiu i Świerzeniu. Uzasadnienie jako przyczynę odmowy wskazywało brak możliwości zapewnienia edukacji na poziomie zadowalającym uczniów i ich rodziców, czego przyczyną był brak czasu i możliwości podnoszenia kwalifikacji potrzebnych do wykonywania zawodu nauczyciela przez zakonników. Prawdopodobnie Komisja Edukacji Narodowej obawiała się, że szkoły zakonne będą chętniej wybierane niż szkoły w strukturach Komisji. W 1789 roku bazylianie reaktywowali szkołę w Podubisiu bez pozwolenia Komisji Edukacji Narodowej⁵⁰.

Bazylianie prowincji litewskiej natychmiast dostosowali się do wymogów Komisji Edukacji Narodowej dotyczących kwalifikacji nauczycieli. Razem z osobami świeckimi kandydującymi do zawodu nauczyciela i zakonnikami z innych zgromadzeń podjęli studia w zreformowanej przez Komisję Edukacji Narodowej Szkole Głównej Litewskiej w Wilnie. W latach 1784-1787 studia w Wilnie w zakresie nauk ścisłych i przyrodniczych rozpoczęło co najmniej 54 zakonników⁵¹. W tym czasie żaden bazylianin nie podjął studiów w Kolegium Moralnym. Podnoszenie kwalifikacji wpłynęło na podniesienie poziomu nauczania, co potwierdza analiza ocen wizytatorów Komisji Edukacji Narodowej przeprowadzona na podstawie opinii wystawianych w latach 1774-1777, 1780 i 1782-1793. Dla 74 kontrolowanych szkół wykazała ona, że w grupie najlepszych znalazły się szkoły bazylikańskie w Berezwechu i Żyrowicach, a w grupie szkół dobrych szkoła we Włodzimierzu. Szkoły bazylikańskie prowincji litewskiej otrzymały wyższe oceny niż te prowadzone przez bazylianów prowincji koronnej⁵². W Żyrowicach

⁴⁸ I. Szybiak, K. Buczek, *Komisja Edukacji Narodowej. Szkoły w wydziale żmudzkiem*, s. 38.

⁴⁹ Tamże.

⁵⁰ I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej*, s. 127-144.

⁵¹ I. Szybiak, *Studenci Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego 1783-1793 (Próba ujęcia liczbowego)*, w: *Szlakami przeszłości i czasów współczesnych. Księga pamiątkowa ofiarowana prof. L. Mokrzejkiemu z okazji jego jubileuszu*, red. K. Puchowski, J. Żerko, Gdańsk 1998, s. 228-234.

⁵² H. Pohoska, *Wizytatorowie Generalni Komisji...*, s. 172-174, 186-187.

bazylianie zapewniali nie tylko naukę na wysokim poziomie. W 1786 roku przełożony Sylwester Antonowicz zapewnił utrzymanie 14 ubogim dzieciom pozostającym bez żadnego funduszu. Uczniom chorym na ospę nakazał wydawać leki z klasztornej apteki. Wizytator w 1791 roku odnotował, że zakonnicy w Żyrowicach „tylko z powodu miłosierdzia i gorliwości o dobro edukacji utrzymywali 11 ubogich studentów, którym dali stół i stancję”⁵³.

Zaangażowanie zakonników w system KEN wymagało wysiłku organizacyjnego i wzmocniło potencjał edukacyjny zakonu. Zakonnicy potrafili przenieść idee reform na grunt zapotrzebowania peryferyjnej szlachty. Nadali przemianom odpowiednie, akceptowalne tempo i zakres innowacji. Potrafili również realizować plany oświatowe, uwzględniając specyfikę zróżnicowanego etnicznie i obrządkowo obszaru. Podjęcie się przez bazylianów prowadzenia szkół obniżało koszty funkcjonowania KEN. Bazylianie nie otrzymali wsparcia finansowego.

Bazylikańskie kompetencje oświatowe znalazły uznanie w zakonie kartuzów, prowadzących szkołę parafialną przy klasztorze w Berezie (woj. brzeskie-litewskie). Reguła zakonna nie zezwalała kartuzom zajmować się nauczaniem, zakonnicy jednak powołali szkołę jako odpowiedź na zalecenia prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego. Po krytycznej ocenie wizytatora KEN w 1788 roku, by podnieść poziom nauczania w trzyklasowej szkole kształcącej około 50 synów bogatej szlachty z Litwy i Korony, kartuzi powierzyli je litewskiej prowincji bazylianów⁵⁴.

W Komisji Edukacyjnej Litewskiej i Wileńskiego Okręgu Naukowego

Bazylianie kontynuowali działalność edukacyjną w systemie szkolnictwa utworzonej w 1797 roku Komisji Edukacyjnej Litewskiej, której podporządkowano szkoły świeckie i zakonne oraz Uniwersytet w Wilnie. Nauczanie

⁵³ S. Walasek, *Komisja Edukacji Narodowej...*, s. 158-160.

⁵⁴ M. Pidlypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie: Szkoły i książki w działalności zakonu*, Wrocław 1986, s. 38, 41; I. Szybiak, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej...*, s. 143.

prowadzono według przepisów, programów i podręczników Komisji Edukacji Narodowej. Zakonnicy nie zaniechali aktywności edukacyjnej po reformie oświaty przeprowadzonej pod kierunkiem cara Aleksandra I, w efekcie której w 1803 powołany został Wileński Okręg Naukowy, któremu podlegały gimnazja i szkoły powiatowe⁵⁵. Przeprofilowanie aktywności zakonu na zgromadzenie edukacyjne było sposobem na uniknięcie wdrożenia ukazu carycy Katarzyny II o kasacie bazylianów, wydanego już w 1795 roku. Nowe władze oświatowe zaliczyły szkoły bazylikańskie do sieci szkół. Rektor uniwersytetu w Wilnie Hieronim Stroynowski w korespondencji z 9 listopada 1803 skierowanej do prowincjała litewskiej prowincji bazylianów Paschazego Leszczyńskiego polecił zakonowi prowadzenie szkół powiatowych w Berezczu, Borunach, Brześciu, Podubisiu, Tołoczynie, Włodzimierzu oraz w Żyrowicach w charakterze szkoły gubernialnej na poziomie gimnazjum. Każda placówka miała posiadać prefekta nieobciążonego innymi obowiązkami, kaznodzieję oraz nauczycieli języka rosyjskiego, niemieckiego lub francuskiego, a także nauczyciela rysunków. Kolejnym warunkiem było utworzenie przy każdej szkole biblioteki zaopatrzonej w książki potrzebne uczniom i nauczycielom oraz w atlasy map, modele kuli ziemskiej, pomoce do rysunków, narzędzia fizyczne i matematyczne. Przed nauczycielami postawiono wymóg wykształcenia obejmującego co najmniej dwa lata studiów na uniwersytecie lub potwierdzenia kwalifikacji przez uniwersytet. Prowincjał Paschazy Leszczyński w odpowiedzi z 1 marca 1804 przyjął postawione warunki, chociaż ze względu na duże obciążenia finansowe wyrażał obawy co do możliwości zakładania przy szkołach ogrodów i gabinetów botanicznych. Postulował, aby bazylianie będący nauczycielami nie przestawali być zakonnikami⁵⁶.

O przychylność rektora Uniwersytetu w Wilnie Hieronima Stroynowskiego wobec bazylianów zabiegał Tadeusz Czacki. W korespondencji z 6 lutego 1804 roku opisywał zasługi bazylianów w strukturach szkolnych Komisji Edukacji Narodowej i wskazywał na korzyści wynikające z zatrudnienia ich jako nauczycieli: szacunek i zaufanie, jaki wzbudzają w części społeczeństwa,

⁵⁵ L. Zasztowt, *Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997, s. 44-51.

⁵⁶ СПИИРАН, sygn. 202, k. 1-6.

oraz dostatecznie wysoki poziom nauczania, potwierdzony podczas wizytacji. Jako atut zakonników wskazywał doświadczenia w relacjach z ludnością unicką: „Nauczyciel właściwego wyznania lepiej jest słuchany od ludu”⁵⁷.

17 maja 1804 roku władze carskie wydały nakaz konfiskaty wszystkich klasztorów, które nie prowadziły działalności edukacyjnej⁵⁸. W tych okolicznościach bazylianie dostosowali się do wymogów Wileńskiego Okręgu Naukowego, który przed podejmującymi obowiązki nauczyciela postawił wymóg przygotowania na Uniwersytecie Wileńskim⁵⁹. Doświadczenie edukacyjne bazylianów było ważnym argumentem przedstawianym władzom rosyjskim w obronie przed kasatą. Tadeusz Czacki przekonywał kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego Adama Jerzego Czartoryskiego, że zakon bazylianów jest zgromadzeniem edukacyjnym, a dokonania oświatowe zakonu są szersze niż jezuitów, ponieważ prowadził na obszarze Litwy więcej szkół, a przy każdym klasztorze była szkoła parafialna⁶⁰. Choć opinia ta wyolbrzymiała dokonania bazylianów, ich zaangażowanie edukacyjne pozwoliło uzyskać przychylną władz oświatowych i państwowych.

Bazylikańska szkoła w Żyrowicach dzięki zabiegom m.in. prowincjała Cezarego Kamińskiego około 1810 roku uzyskała honorową rangę szkoły gimnazjalnej. Rozwój działalności bazylianów oraz wyróżniające ją oceny doprowadziły w 1826 do formalnego potwierdzenia statusu gimnazjum. Placówka została włączona przez władze Uniwersytetu w Wilnie do zespołu najlepszych szkół w Guberni Grodzieńskiej, wraz z dominikańską szkołą powiatową na stopniu gimnazjum w Grodnie oraz z gimnazjum w Świsłoczy⁶¹. Motywy tego awansu, poza merytorycznymi, pozostają trudne do rozstrzygnięcia. W 1825 roku funkcję kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego objął reprezentujący interesy polityki rosyjskiej Nikołaj Nowosilcow.

⁵⁷ LVIA, F. 567, op. 2, sygn. 95, k. 1.

⁵⁸ M. Radwan, *Bazylianie w zaborze rosyjskim w latach 1795–1839*, „Nasza Przeszłość” 93 (2000), s. 83–106.

⁵⁹ D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t. 2, *Szkoły podstawowe i średnie*, tłum. I. Kania, Lublin 1991, s. 177–187.

⁶⁰ LVIA, F. 567, op. 2, sygn. 95, k. 10–11.

⁶¹ R. Dobrowolski, *Szkoły bazylikańskie w Żyrowicach...*, s. 419–420, 440–441.

Na uniwersytecie w Wilnie

Pod koniec XVIII stulecia zakonnicy po raz pierwszy podjęli obowiązki nauczycielskie w szkołach o profilu akademickim. Brak jest informacji, aby wcześniej w placówkach kształcących na poziomie szkoły wyższej i posiadających uprawnienia do nadawania stopni naukowych bazylianie prowincji litewskiej prowadził badania naukowe, obejmowali posady wykładowców akademickich czy otrzymywali oferty kariery akademickiej.

Od 1792 roku w Szkole Głównej Wileńskiej profesorem teologii dogmatycznej i Pisma Świętego był Augustyn Tomaszewski, doktor teologii, absolwent rzymskiego Kolegium Greckiego. Na tym stanowisku pozostał do 1796. Do katedry teologii dogmatycznej, po pracy na stanowisku bibliotekarza w bibliotece uniwersytetu, powrócił w 1803. Wykładał historię Kościoła. Sumiennie przygotowywał wykłady, kształcąc teologów wolnych od wpływów gallikanizmu i febronianizmu. Był również dobrym kaznodzieją i tłumaczem z języka francuskiego dzieł adresowanych do kaznodziejów⁶².

Na Uniwersytecie w Wilnie (w 1803 przemianowanym na Imperatorski Uniwersytet Wileński) dwóch zakonników otrzymało posadę wykładowców akademickich z dziedziny nauk ścisłych. Cezary Kamiński w 1796 roku bezpośrednio po studiach został wiceprofesorem astronomii i był pomocnikiem astronoma-observatora. W roku akademickim 1808/1809 w zastępstwie chorego prof. Ignacego Reszki prowadził wykłady z astronomii teoretycznej. Po rezygnacji Reszki z powodów zdrowotnych o. Kamiński w charakterze adiunkta objął katedrę i opracował nowy program wykładów w oparciu o podręcznik Jana Śniadeckiego. W opinii ówczesnego profesora botaniki na Uniwersytecie Stanisława Bonifacego Jundziłła był „przykładny, skromny, w nauce swej gruntowny, pilny, o postęp słuchaczy i sławę uniwersytetu gorliwy”. W 1814 roku o. Kamiński zrezygnował z pracy na Uniwersytecie. Prawdopodobnie swoją aktywność ukierunkował na pracę na rzecz zakonu i objął funkcję prowincjała. Wykładowcą na Uniwersytecie był ks. Beniamin Korza. Od 1798 roku jako wiceprofesor teologii prowadził wykłady z historii

⁶² K. Gabryel, J. Wysocki, *Tomaszewski Augustyn (1759–1814)*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 4, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1983, s. 334–335.

Kościoła i Pisma Świętego, następnie od 1803 z teologii moralnej. Znał kilka języków obcych⁶³. Rada Uniwersytetu zleciła mu zajęcia z matematyki, a na krótko przed nagłą śmiercią (6 kwietnia 1809) zastępstwo w wykładach z prawa kanonicznego. Często zmiana przedmiotu wykładów z różnych dyscyplin naukowych nie wpływała korzystnie na pozycję naukową Korzy.

Od roku 1805 lektorem języka greckiego na Uniwersytecie był kleryk bazyliński Sebastian Żukowski. W roku akademickim 1808/1809 Rada Uniwersytetu powołała go na stanowisko adiunkta przy katedrze Pisma Świętego, powierzając mu wykłady z introdukcji do Pisma Świętego Starego Testamentu i lektorat języka hebrajskiego. Napisał podręcznik do nauki języka hebrajskiego; w roku 1813 został wykładowcą archeologii biblijnej. Był członkiem Towarzystwa Królewskiego Azjatyckiego w Londynie i Członkiem korespondentem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie. Po roku 1805 został zwolniony z profesji zakonnej i dekretem konsystorza metropolitalnego Wileńskiego powrócił do stanu świeckiego. Przebieg kariery naukowej tego pochodzącego z ubogiej rodziny duchownego unickiego z parafii Mścibów (powiat miński)⁶⁴ wskazuje, że wstąpienie do bazylianów stwarzało możliwości zdobycia wykształcenia i awansu społecznego. Prawdopodobnie do kariery akademickiej aspirował bazylianin Jozafat Słobódzki. We wrześniu 1814 roku Uniwersytet Wileński uznał dyplom doktora teologii przyznany mu w 1794 Rzymie w Kolegium Urbanum⁶⁵.

Dołączenie bazylianów do grona naukowców i wykładowców akademickich było awansem w kategoriach naukowych, ale również w wymiarze społecznym i kulturowym. Bazylianie prowincji litewskiej stali się częścią wileńskiego uniwersyteckiego środowiska naukowego wraz z przybyłymi do Wilna naukowcami z zagranicznych ośrodków naukowych oraz eksjezuitami⁶⁶.

⁶³ J. Kamińska, *Universitas Vilnensis 1793-1803: od Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego do Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego*, Warszawa 2012, s. 31-76, 95; I. Kaźuro, *Bazylionų Vienuolijos Rūšiai Su Vilniaus Universitetu*, „Lietuvos Istorijos Studijos” 42 (2018), s. 29-47.

⁶⁴ A. Jocher, *Wspomnienie o Symonie Feliksie Żukowskim*, Wilno 1835, 167-192.

⁶⁵ J. Bieliński, *Uniwersytet Wileński (1579-1831)*, t. II, Kraków 1899, s. 545.

⁶⁶ J. Kamińska, *Universitas Vilnensis. Akademia Wileńska i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego 1773-1792*, Warszawa – Pułtusk 2004, s. 95, 114.

Plany zaangażowania bazylianów w działalność edukacyjną potwierdza liczba zakonników oddelegowywanych na studia z zakresu nauk ścisłych. W Szkole Głównej Wileńskiej w latach 1796-1801 studiowało ich 21. W latach 1804-1830 na Cesarskim Uniwersytecie Wileńskim wykładów z fizyki, chemii, astronomii, matematyki, mineralogii i historii naturalnej przez dwa, trzy lub cztery lata słuchało co najmniej 105 bazylianów⁶⁷.

Edukacja na poziomie uniwersyteckim służyła przede wszystkim zapewnieniu dobrze wykształconych kadr w szkołach powiatowych prowadzonych przez bazylianów w Wileńskim Okręgu Naukowym (1803-1832), rozmieszczonych w guberniach: grodzieńskiej (Brześć, Żyrowice), mińskiej (Berezwech, Lady), mohylewskiej (Tołoczyn), wileńskiej (Boruny, Podubiś, Wilno), witebskiej (Wierzbilów), wołyńskiej (Włodzimierz)⁶⁸. Informacje o szkole w Podubisiu odnotowane w 1821 roku przez wizytatora Jana Borejkę Chodźkę potwierdzają wysoki poziom. Wszyscy nauczyciele byli uczestnikami wykładów na Uniwersytecie w Wilnie i w oddziale matematyczno-fizycznym otrzymali stopień kandydata filozofii. Szkoły bazylińskie cieszyły się poparciem społecznym, które nie było uwarunkowane obrzędkiem. Szkoła w Podubisiu funkcjonowała w społeczności niepraktykującej w obrzędku greckim. Wizytator w 1822 roku scharakteryzował tamtejszych mieszkańców w sposób następujący: „mieszkańcy Żmudzi nie znają obrzędku greckiego, dlatego do cerkwi nie uczęszczają, festa nawet odpusty nie gromadzą na to miejsce ludzi”. W latach 1797-1821 szkołę w Podubisiu opuściło około 1416 absolwentów⁶⁹.

Wstępne wyniki badań wskazują, że zwierzchnicy prowincji litewskiej Świętej Trójcy zabiegali, aby zakonnicy będący nauczycielami byli dobrze przygotowani do pracy w oświacie. W Żyrowicach wszyscy spełniali wytyczne władz oświatowych. Bazylianie przygotowaniem kadry na uniwersytecie wyróżniali się na tle innych zgromadzeń zakonnych (dominikanie, pijarzy, misjonarze, kanonicy laterańscy) prowadzących placówki edukacyjne.

⁶⁷ Vilniaus universiteto biblioteka, Vilnius, sygn. RS F2_DC15, k. 8-11; DC16, k. 30.

⁶⁸ L. Zasztowt, *Kresy 1832-1864...*, s. 374-420.

⁶⁹ Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamoyskich, rkps 1742, Chodźka Jan Borejko, Raport szczegółowy z odbytej wizyty jeneralnej zakładów naukowych w guberni litewsko-wileńskiej [...] 1822, k. 114-116, 131.

Szkolnictwo parafialne

Najmniej rozpoznany i trudny do odtworzenia w aspekcie chronologicznym i statystycznym wymiarem działalności edukacyjnej jest udział bazylianów w oświacie na poziomie lokalnym. Różne formy kształcenia przez zakonników funkcjonowały w miejscowościach posiadających status miasta i na wsiach. Aktywność edukacyjna była odpowiedzią na oczekiwania społeczne. Fundacja klasztoru w Chomsku dokonana w 1687 roku przez Karola Dolskiego, marszałka nadwornego Wielkiego Księstwa Litewskiego, zobowiązywała zakonników do prowadzenia przy tamtejszym klasztorze szkoły⁷⁰. Pomimo że fundator nie wywiązał się ze swojego zobowiązania wzniesienia gmachu, zakonnicy prowadzili szkołkę, co potwierdziła wizytacja z 1797 roku⁷¹.

W drugiej połowie XVIII wieku bazylianom powierzono nauczanie w szkole miejskiej w Brześciu, na której utrzymanie miasto z kasy miejskiej wypłacało rocznie 400 zł. Zakonnicy, nie chcąc doprowadzić do utraty zaufania społecznego, kontynuowali prowadzenie placówki edukacyjnej nawet w sytuacji niewywiązywania się przez miasto z uiszczania opłaty na utrzymanie szkoły (m.in. w 1792)⁷².

Oczekiwania wobec bazylianów mieli mieszczanie z Jakobsztadu w Inflantach. Zabiegali, aby zakonnicy prowadzili szkołę, do której mogliby posłać synów na naukę pisania, czytania i w celach wychowawczych. Aby mnisi podejmujący działalność pedagogiczną nie odczuwali uciążliwości, mieszczanie zapewniali im wikt i wynagrodzenie, zarówno w formie gratyfikacji finansowej, jak i w postaci zboża (siekowe). Trudno potwierdzić, czy bazylianie odpowiedzieli zadowalająco na propozycje mieszczan i przygotowali odpowiadającą oczekiwaniom ofertę edukacyjną. Działalność oświatowa bazylianów w Jakobsztadzie w drugiej połowie XVIII wieku wzbudzała zastrzeżenia zarówno mieszczan, narzekających na zaniedbania w edukacji

⁷⁰ LVIA, F. 567, op. 2, sygn. 87, k. 42v.

⁷¹ ÖNB, Cod. Ser. n. 3849, k. 337, 338v, 339.

⁷² D. Wereda, *Działalność bazylianów w Brześciu Litewskim w XVII- XIX wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 56 (2018), z. 2, s. 125-128.

młodzieży, jak i władz zakonnych, oceniających zaniedbania nauczania w szkole parafialnej jako naganne⁷³.

Nauczycielami w szkołach byli zakonnicy, pełniący najczęściej funkcję kaznodziei (Kobryń⁷⁴, Iłłuksza⁷⁵) lub katechisty (Werchy⁷⁶, Turzyca⁷⁷). Zakonnicy w placówkach o liczniejszej obsadzie mogli dzielić obowiązki, nauczając również w innych szkołach, np. w szkole w Ławryszewie w 1795 roku brakowało nauczyciela czytania⁷⁸. Społeczność szkół nie była liczna. W świetle dostępnych informacji z końca XVIII i początku XIX wieku najczęściej uczniów uczęszczało do parafialnych szkół przyklasztornych w Mirze (22)⁷⁹, Nowosiólkach⁸⁰ (20), Kobryniu (20)⁸¹ i Turzycy (20)⁸². Na frekwencję w szkołach wpływały okoliczności polityczne. W Werchach w szkole parafialnej w 1795 roku było 18 uczniów. Z powodu obecności wojska rosyjskiego w krótkim czasie pozostało ich tylko czterech⁸³. Z dokumentów sporządzanych po wizytacjach przeprowadzonych przez władze zakonne w latach 1795-1797 wynika, że do szkoły w Chomsku uczęszczało sześciu uczniów⁸⁴, w Kazimierzowie dziewięciu (pod koniec XVIII wieku ich liczba zmniejszyła się do siedmiu)⁸⁵. W Iłłukszcie w 1797 roku w szkole uczyło się czterech chłopców⁸⁶. W Nowosiólkach w 1804 szkoła liczyła 15 uczniów⁸⁷. Uczniowie prawdopodobnie codziennie dochodzili do klasztoru na lekcje. Nauka odbywała się w klasztornych pomieszczeniach, np. w Nowosiólkach

⁷³ ÖNB, Cod. Ser. n. 3849, k. 380v-381v.

⁷⁴ LVIA, F. 567, op. 2, sygn. 87, k. 33.

⁷⁵ ÖNB, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Cod. Ser. n. 2798, Visitations Monasteriorum (O. S. B. M.) Provinciae Lituanae ab anno 1784 ad annum 1788 per Reverendissimum Patrem Porphyrium Skarbek Wazynski Provincialem expeditae 1775-1799, k. 20v.

⁷⁶ ÖNB, Cod. Ser. n. 3849, k. 266-266v.

⁷⁷ Tamże, k. 102v.

⁷⁸ Tamże, k. 207v.

⁷⁹ СПИИРАН, sygn. 202, k. 31-32.

⁸⁰ Tamże, k. 32.

⁸¹ LVIA, F. 567, op. 2, sygn. 87, k. 33.

⁸² ÖNB, Cod. Ser. n. 3849, k. 273.

⁸³ Tamże, 113v, 266-266v.

⁸⁴ Tamże, k. 337, 338v.

⁸⁵ Tamże, k. 128.

⁸⁶ ÖNB, Cod. Ser. n. 2798, k. 20v.

⁸⁷ LVIA, F. 567, op. 2, sygn. 87, k. 24v.

w refektarzu⁸⁸. Społeczność uczniowską stanowili chłopcy z okolicy. Wśród uczących się w Chomsku w grupie sześciu uczniów jeden był pochodzenia szlacheckiego, pozostali to synowie mieszczan⁸⁹. W szkole w Grodnie w 1796 roku kształcili się „chłopcy z miasta”⁹⁰. W 1801 w Mirze uczyło się czterech uczniów z rodzin szlacheckich obrządku łacińskiego i 18 z rodzin mieszczzańskich obrządku greckiego⁹¹, w Nowosiólkach 19 z rodzin szlacheckich i jeden z rodziny duchownego unickiego⁹². W Różanie całą społeczność uczniowską stanowili mieszczanie obrządku łacińskiego⁹³. Przykłady te pokazują, że bazylianie tworzyli szkoły dla społeczności zróżnicowanych społecznie i obrządkowo. Brak jest informacji o dzieciach z rodzin chłopskich. Obawy przed kształceniem synów w bazylikańskich szkołach przyklasztornych miało duchowieństwo unickie. Po ogłoszeniu w 1795 roku w Turzycy naboru do przyklasztornej szkoły zgłosiło się do niej dwóch uczniów, ale na ogłoszenie nie odpowiedział żaden duchowny w obawie przed wpajaniem uczniom latynizacji oraz wygłaszaniem zabronionych doktryn w trakcie wykładów⁹⁴. Niepokoje te mogą wskazywać, że z perspektywy prowincjonalnego duchowieństwa diecezji unickich edukacja w bazylikańskich szkołach parafialnych była uważana za postępową, ale zagrażającą dotychczasowemu porządkowi.

Cykl nauczania był dostosowany do kalendarza prac polowych. W Kazimierzowie nauka trwała „od ukończenia robót polowych do zaczęcia znowu onych”⁹⁵. W Nowosiólkach zimą w 1784 roku do szkoły chodził tylko jeden uczeń. Pozostali „z powodu zimna wcześniej przed świętami oddalili się”⁹⁶. Program nauczania w szkołach parafialnych obejmował naukę czytania, pisania i arytmetyki. W Kazimierzowie w 1794 zróżnicowana była oferta nauczania języków: dwóch uczniów uczyło się języka polskiego, natomiast dla pięciu zakonnicy prowadzili lekcje „ruszczyzny”. Uczniowie uczestniczyli

⁸⁸ Tamże, k. 20.

⁸⁹ ÖNB, Cod. Ser. n. 3849, k. 337, 338v.

⁹⁰ Tamże, 295-296v.

⁹¹ СПИИРАН, sygn. 202, k. 31-32.

⁹² Tamże, k. 32.

⁹³ Tamże, k. 33-34.

⁹⁴ ÖNB, Cod. Ser. n. 3849, k. 102v, 273.

⁹⁵ Tamże, k. 128.

⁹⁶ LVIA, F. 567, op. 2, sygn. 87, k. 24v.

w liturgii i w ceremoniach religijnych⁹⁷. W Turzycy zaznaczono, że trzech lub czterech spośród uczniów czyta i śpiewa po rusku⁹⁸. W Werchach uczniowie w mowie posługiwali się językiem ruskim, czytali i pisali w języku polskim. Uczyli się również języka łacińskiego, ale prywatnie, poza lekcjami publicznymi⁹⁹. Bardzo szybko wprowadzono naukę języka rosyjskiego. W 1801 roku był nauczany w szkołach m.in. w Brześciu, Ladzie, Mirze, Nowosiólkach i Różanie¹⁰⁰.

Na tle innych szkół parafialnych prowadzonych przez zakonników poziomem nauczania wyróżniała się szkoła w Brześciu. Mieszczanie w zamian za wynagrodzenie dla bazylianów zobowiązali w 1781 roku przełożonego ks. Benedykta Eliaszewicza do zapewnienia nauczyciela edukującego dzieci mieszczan w zakresie czytania w języku polskim, po łacinie, po rusku oraz podstaw pisania i rachunków. Wymogi mieszczan co do programu nauczania świadczą, że wybór bazylianów na nauczycieli był podyktowany chęcią zapewnienia w programie treści z dwóch obszarów kulturowych, zarówno łacińskiego, jak i ruskiego. W świetle obserwacji poczynionych przez wizytatorów Komisji Edukacji Narodowej w 1782 roku osiągnięty poziom nauczania w prowadzonej przez zakonników szkole był wyższy od zakładanego minimum programowego dla szkół parafialnych. Wizytatorzy zalecili, aby bazylianie w procesie nauczania „nie sięgali wyższych lekcji ponad program szkolki parafialnej”. W 1785 roku uczniowie bez trudności przeszli egzamin wizytatorów Komisji Edukacji Narodowej z czytania, pisania, arytmetyki i katechizmu. W latach 1786-1791 został odnotowany znaczny postęp kilkudziesięciu uczniów w „naukach czytania *ruskich* staropisów”. Ze specjalności nauczycieli możemy wnioskować, że proces edukacji w szkole w Brześciu przebiegał według przedmiotów. Nauczano „wymowy” i „moralności”. Ważne były języki obce; oprócz łaciny, nauczano języków niemieckiego, francuskiego, a 7 listopada 1797 odbyła się pierwsza lekcja języka rosyjskiego. Ważną rolę w procesie dydaktycznym odgrywało nauczanie przedmiotów ścisłych. Edukacja odbywała się w systemie klasowym.

⁹⁷ ÖNB, Cod. Ser. n. 3849, k. 128.

⁹⁸ Tamże, k. 102v.

⁹⁹ Tamże, k. 113v.

¹⁰⁰ СПИИРАН, sygn. 202, k. 30-34.

Nauczycielami w szkole byli bazylianie oraz jezuici, prawdopodobnie przed kasatą zakonu pracujący w brzeskiej placówce jezuitów¹⁰¹. Program szkół parafialnych był dostosowany do oczekiwań lokalnych społeczności i możliwości zakonników.

Oprócz umiejętności merytorycznych oczekiwano od bazylianów działań wychowawczych i kształcących postawy religijne oraz stosunek do władzy. W Kobryniu nauczano pacierzy, katechizmu, arytmetyki, reguł obyczajowości, historii Starego i Nowego Testamentu¹⁰². W Iłkukszczie w 1797 roku program nauczania zawierał „doktrynę chrześcijańską”¹⁰³. W Kazimierowie w przyklasztornej szkole parafialnej „wpajano główne zasady prawa Boskiego, obyczajności, obowiązku ku monarsze, zwierzchności i ku bliźniemu”¹⁰⁴.

Bazylianie zajmowali się również edukacją muzyczną. Wizytator klasztoru w Ławryszewie w 1795 roku postulował, aby do szkoły parafialnej został skierowany jakiś instruktor nauki śpiewu¹⁰⁵. W 1801 elementem edukacji w Chomsku i Ładzie był śpiew cerkiewny¹⁰⁶. W Ławryszewie zakonnik (Pafnucy Mackiewicz) uczył braci zakonnych i chłopców gry na organach¹⁰⁷, a w 1796 w Grodnie tamtejszy przełożony nauczał śpiewu¹⁰⁸. Przy klasztorze w Białej nie było szkoły przyklasztornej, natomiast w drugiej połowie XVIII wieku działał zespół wokalny oraz instrumentalny. Okolicznych chłopców nauczano gry na klawikordzie¹⁰⁹. W szkole przyklasztornej w Ładzie w 1801 roku 11 dzieci uczyło się gry na klawikordzie i organach¹¹⁰. Umiejętności śpiewu i gry na instrumentach wykorzystywano w sprawie ceremonii religijnych i spotkań towarzyskich. Przy wileńskim klasztorze funkcjonowała kapela wraz z bursą muzyczną; przyjmowano do niej kilkuletnich chłopców, którzy przez pięć do dziesięciu lat uczyli się gry na różnych

¹⁰¹ D. Wereda, *Działalność bazylianów w Brześciu Litewskim...*, s. 125-128.

¹⁰² LVIA, F. 567, op. 2, sygn. 87, k. 33.

¹⁰³ ÖNB, Cod. Ser. n. 2798, k. 20v.

¹⁰⁴ LVIA, F. 634, op. 3, sygn. 553 [Materiały dotyczące klasztoru kazimierskiego], k. 16.

¹⁰⁵ ÖNB, Cod. Ser. n. 3849, k. 207v.

¹⁰⁶ СПИИРАН, sygn. 202, k. 29-30.

¹⁰⁷ ÖNB, Cod. Ser. n. 3849, k. 207v.

¹⁰⁸ Tamże, k. 295-296v.

¹⁰⁹ Archiwum Diecezji Siedleckiej, Varia 4, Klasztor bazylianów w Białej. Księga przychodów i rozchodów. Kronika klasztoru, k. 22v, 30v, 32v, 45v, 58v, 66, 84, 94.

¹¹⁰ СПИИРАН, sygn. 202, k. 30.

instrumentach oraz śpiewu, a po zakończeniu nauki mieli obowiązek uczyć następnych. Uczniowie mieszkali na terenie klasztoru. W czasie wolnym od zajęć muzycznych mogli uczęszczać do Akademii Wileńskiej „dla nauk szkolnych”. Obok gry i śpiewu w cerkwi kapeliści i bursiści mieli wypełniać zobowiązania muzyczne poza klasztorem¹¹¹.

Potencjał intelektualny zakonników był wykorzystywany do indywidualnych lekcji, np. w latach dziewięćdziesiątych XVIII wieku przełożony klasztoru w Białej Podlaskiej Tymoteusz Szczurowski udzielał lekcji dwóm szlachcom z rodziny Buchowieckich m.in. w zakresie języków hebrajskiego, greki, łaciny, niemieckiego, francuskiego oraz arytmetyki, geografii i historii. Lekcje zabierały zakonnikom dużo czasu, odbywały się kosztem zaniechania obowiązków zakonnych, ale miały przynosić znaczne korzyści i poszerzały zakres wiedzy uczniów¹¹². Możemy przypuszczać, że również inni zakonnicy służyli wsparciem intelektualnym w lokalnych społecznościach.

Na obecnym etapie badań możliwe jest potwierdzenie w 1801 roku działania przyklasztornych szkół parafialnych w guberni grodzieńskiej (Antopol, Brześć, Chomsk, Kobryń, Nowosiółki, Różana), mińskiej (Łada, Mir, Raków), mohylewskiej (Czereja, Rohaczew)¹¹³. Po 1812 zamieszkujący w Dubnie zakonnik prowadził szkołę parafialną¹¹⁴.

Wnioski

Aktywność edukacyjna zakonu bazylianów prowincji litewskiej skierowana była do różnych grup odbiorców: kandydatów do życia zakonnego, unickiego duchowieństwa diecezjalnego, młodzieży świeckiej pochodzenia szlacheckiego, mieszczańskiego i z rodzin duchowieństwa. Miała kluczową rolę w formowaniu kultury intelektualnej wschodnich obszarów państwa polsko-litewskiego. W szkołach bazylikańskich uwzględniano specyfikę potrzeb

¹¹¹ B. Lorens, *Muzyka w działalności duszpasterskiej bazylianów w Rzeczypospolitej w XVIII wieku*, „Muzyka” 64 (2019), z. 2, s. 53; <https://doi.org/10.36744/m.118> (dostęp: 27.04.2023).

¹¹² ÖNB, Cod. Ser. n. 3849, k. 284v.

¹¹³ СПИИРАН, sygn. 202, k. 29-34.

¹¹⁴ J.M. Giżycki [Wołyńskiak], *Bazylianie we Włodzimierzu i Tryhórach*, s. 95.

społeczności zróżnicowanej językowo, kulturowo i praktykujących w obu obrządkach: łacińskim i greckim. Tworząc ofertę edukacyjną, zakonnicy nie wyznaczyli kryterium przynależności stanowej czy obrządkowej. Bazylianie poprzez działalność oświatową kreowali elity społeczeństwa przywiązane do tradycji Kościoła wschodniego i ugruntowywali w społeczeństwie unickim przywiązanie do ruskiej odrębności religijnej, historycznej i kulturowej.

DOROTA WEREDA

Aktywność edukacyjna bazylianów prowincji litewskiej

Streszczenie

Zgromadzenie zakonne bazylianów utworzonej w 1617 roku prowincji litewskiej prowadziło działalność edukacyjną obejmującą zarówno formację duchowieństwa zakonnego i diecezjalnego Cerkwi unickiej, jak i kształcenie osób świeckich. W XVIII wieku zakonnicy uczyli w szkołach w strukturze Komisji Edukacji Narodowej. Po kasacie zakonu jezuitów przejęli nauczanie i zarząd seminarium papieskiego w Wilnie. W XIX wieku prowadzili szkoły w strukturach Komisji Edukacyjnej Litewskiej i Wileńskiego Okręgu Naukowego oraz przy klasztorach. Byli wykładowcami Uniwersytetu w Wilnie. W szkołach bazylikańskich uwzględniano specyfikę potrzeb społeczności zróżnicowanej językowo, kulturowo i praktykujących w obu obrządkach: łacińskim i greckim. Bazylianie poprzez działalność oświatową kreowali elity społeczeństwa przywiązane do tradycji Kościoła wschodniego.

Słowa kluczowe: bazylianie, litewska prowincja bazylianów, historia oświaty, Uniwersytet Wileński, szkolnictwo parafialne

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Diecezji Siedleckiej

Varia 4, Klasztor bazylianów w Białej. Księga przychodów i rozchodów. Kronika klasztoru.

Biblioteka Narodowa w Warszawie

Biblioteka Ordynacji Zamoyskich. rkps 1742, Chodźko Jan Borejko, Raport szczegółowy z odbytej wizyty jeneralnej zakładów naukowych w guberni litewsko-wileńskiej [...], 1822.

Lietuvos valstybės istorijos archyvui, Vilnius

Fond 567, op. 2, sygn. 87, 95.

Fond 634, op.3, sygn. sygn. 553, 578.

Österreichische Nationalbibliothek

Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Wien Cod. Ser. n. 3849, „Visitationes Monasteriorum Ordinis S. Basillii 1793-1798” .

Cod. Ser. n. 2798, Visitationes Monasteriorum (O. S. B. M.) Provinciae Littuanæ ab anno 1784 ad annum 1788 per Reverendissimum Patrem Porphyrium Skarbek Wazynski Provinciale expedite 1775-1799.

Vilniaus universiteto biblioteka. Vilnius

sygn. RS, F2_DC15, F2_DC16.

Санкт-Петербургский институт истории Российской академии наук,

Санкт-Петербург Коллекция П.Н. Доброхотова, Zespół nr 52, opis 1, sygn. 202 „Wiadomość o seminariach i szkołach w litewskiej i mińskiej guberniach przy unitskich [!] bazylikańskich klasztorach i pod zarządzeniem bazylianów znajdujących się do Brzeskiego Unitskiego Konsystorza od opata Leszczyńskiego i prowincjała bazylikańskich klasztorów w brzeskiej diecezji będących Paschazego Leszczyńskiego”.

Źródła drukowane

Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia, t. 1, ed. A.G. Welykyj, Roma 1953.

Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773-1785, oprac. M. Mitera-Dobrowolska, Seria Archiwum Dziejów Oświaty, t. 5, Wrocław 1973.

Raporty generalnych wizytatorów szkół Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim (1782-1792), oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak, Wrocław 1974.

Археологический Сборник документов, относящийся к истории северо-западной Руси, т. 12, Вильна 1900.

Literatura

- Bardovskiy P., *Bazylianie wśród studentów braniewskich w XVII-XVIII wieku*, „Studia Elbląskie” 22 (2021), s. 127-160.
- Beauvois D., *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832*, t. 2, *Szkoły podstawowe i średnie*, tłum. I. Kania, Lublin 1991.
- Bieńkowski L., *Kultura intelektualna w kręgu Kościoła Wschodniego w XVII-XVIII wieku*, w: *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6: *Między Wschodem a Zachodem*, cz. 1, Warszawa 1989, s. 107-125.
- Blažejovskij D., *Byzantine Kyivan rite students in Pontifical Colleges, and in Seminaries, Universities, and Institutes of Central and Western Europe (1576-1983)*, Romae 1984.
- Charkiewicz W., *Ostatnie lata Alumnatu Papieskiego w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie” 6 (1929), s. 109-131.
- Dobrowolski R., *Szkoły bazylikańskie w Żywicach XVIII-XIX w.*, w: *Mate miasta. Religie*, red. M. Zemło, Lublin – Supraśl 2006, s. 411-467.
- Gabryel K., Wysocki J., *Tomaszewski Augustyn (1759-1814)*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 4, red. H.E. Wyczawski, Warszawa 1983, s. 334-335.
- Giżycki J.M. [Wołyński], *Bazylianie we Włodzimierzu i Trybórach*, Kraków 1912.
- Giżycki J.M. [Wołyński], *Kilka słów o Byteniu i bazylianach*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 42 (1914), s. 49-63, 143-155, 249-256.
- Jocher A., *Wspomnienie o Symonie Feliksie Żukowskim*, Wilno 1835.
- Jop R., *Mieszczanie chełmscy wobec miejscowych bazylianów i pijarów w XVII i XVIII wieku*, w: *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich, A. Pobóg-Lebartowicz, Wrocław – Opole 2000, s. 341-346.
- Jusupović M., *Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733-1795*, Warszawa 2019.
- Kamińska J., *Komisja Edukacji Narodowej 1773-1794. Szkoły w Wydziale Litewskim*, Warszawa 2018.
- Kamińska J., *Universitas Vilnensis 1793-1803: od Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego do Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego*, Warszawa 2012.
- Kamińska J., *Universitas Vilnensis. Akademia Wileńska i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego 1773-1792*, Warszawa – Pułtusk 2004.
- Kažuro I., *Bazilijonų Vienuolijų Ryšiai Su Vilniaus Universitetu*, „Lietuvos Istorijos Studijos” 42 (2018), s. 29-47; <https://doi.org/10.15388/LIS.2018.42.12386> (dostęp: 27.04.2023)
- Kempa T., *Akademia Ostrogska i jej fundator*, w: *Akademia Zamojska i Akademia Ostrogska w perspektywie historyczno-kulturowej: współczesne implikacje dla współpracy transgranicznej*, red. H. Chałupczak, J. Misiągiewicz, E. Balashov, Ostróg – Zamość 2010, s. 185-204.
- Kempa T., *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016.
- Kempa T., *Terlecki Metody*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 53, Warszawa – Kraków 2020, s. 239-243.

- Kempa T., *Unicki ośrodek zakonny w Wilnie i jego rola w reformie bazylianów przeprowadzonej przez metropolitę Józefa Welamina Rutskiego*, w: *Zakon bazylikański na tle mozaiki wyznaniowej i kulturowej Rzeczypospolitej i krajów ościennych*, red. S. Nabywaniec, S. Zabraniak, B. Lorens, Rzeszów 2018, s. 13-19.
- Kolbuk W., *Kościół Wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998.
- Kosman M., *Szkolnictwo reformacyjne i kontrreformacyjne na ziemiach białoruskich*, w: *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki, Warszawa 1988, s. 51-67.
- Kurdybacha Ł., *Kuria Rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773-1783*, Kraków 1949.
- Liedke M., *System edukacji a przemiany językowe i kulturalne szlachty ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego w II połowie XVI wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2 (1994), 7-19.
- Lorens B., *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780*, Rzeszów 2014.
- Lorens B., *Monaster bazylikański w Chełmie w XVII i XVIII wieku*, w: *Przywrócona pamięci. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny*, red. A. Gil, ks. M. Kalinowski, I. Skoczylas, Lublin 2016, s. 299-326.
- Lorens B., *Muzyka w działalności duszpasterskiej bazylianów w Rzeczypospolitej w XVIII wieku*, „Muzyka” 64, (2019) z. 2, s. 49-69; <https://doi.org/10.36744/m.118> (dostęp: 27.04.2023).
- Massalski A., Kula E., *Komisja Edukacji Narodowej 1773-1794. Szkoły w Wydziale Wołyńskim i Ukraińskim*, Warszawa 2018.
- Meissner A., *Szkoły zakonne wobec Komisji Edukacji Narodowej*, w: *W kręgu wielkiej reformy: sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej*, red. K. Mrozowska, R. Dutkova, Warszawa 1977, s. 241-254.
- Nabywaniec S., *Unicka Archidiecezja Kijowska w okresie rządów Arcybiskupa Metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762-1778*, Rzeszów 1998.
- Peleszowa S., *Dar Mikołaja Tryzny dla biblioteki bazylianów w Byteniu*, „Nasza Przeszłość” 16 (1963), s. 239-244.
- Pidtypczak-Majerowicz M., *Bazylianie w Koronie i na Litwie: Szkoły i książki w działalności zakonu*, Wrocław 1986.
- Pohoska H., *Wizytatorowie Generalni Komisji Edukacji Narodowej: monografia z dziejów administracji szkolnej Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1957.
- Radwan M., *Bazylianie w zaborze rosyjskim w latach 1795-1839*, „Nasza Przeszłość” 93 (2000), s. 83-106.
- Скочилія І., *Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р.*, Львів 2008.
- Szegda M., *Działalność prawną organizacyjną metropolity Józefa IV Welamina Rutskiego (1613-1637)*, Warszawa 1967.
- Szybiak I., Buczek K., *Komisja Edukacji Narodowej. Szkoły w wydziale żmudzki*, Warszawa 2018.
- Szybiak I., *Studenci Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego 1783-1793 (Próba ujęcia liczbowego)*, w: *Szlakami przeszłości i czasów współczesnych. Księga pamiątkowa*

- ofiarowana prof. L. Mokrzańskiemu z okazji jego jubileuszu, red. K. Puchowski, J. Żerko, Gdańsk 1998, s. 228-234.
- Szybiak I., *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wrocław 1973.
- Walasek S., *Komisja Edukacji Narodowej 1773-1794. Szkoły w Wydziale polskim*, Warszawa 2013.
- Wereda D., *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku*, Siedlce – Lublin 2013.
- Wereda D., *Działalność bazylianów w Brześciu Litewskim w XVII-XIX wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 56 (2018), z. 2, s. 113-140; <http://dx.doi.org/10.18290/rh.2018.66.2-6> (dostęp: 27.04.2023).
- Wereda D., *Unicka diecezja włodzimiersko-brzeska (część brzeska) w XVIII wieku*, Siedlce 2014.
- Wereda D., *Z dziejów sanktuarium i placówki oświatowej w Borunach*, „Nasza Przeszłość” 105 (2006), s. 189-206.
- Zasztowt L., *Kresy 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1997.
- Zielecka-Mikołajczyk W., *Gdzie Wschód spotkał się z Zachodem Dzieje i organizacja unickiej diecezji przemysko-samborskiej w latach 1596-1772*, Toruń 2021.

STANISŁAW NABYWANIEC

INSTYTUT HISTORII
UNIwersytet RZESZOWSKI¹

Hipacy Pocięj i Melecjusz Smotrycki. Polemiści i apologeci w teologicznych sporach prawosławno-unickich w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku

Przyjęcie unii z Kościołem rzymskokatolickim w 1596 roku na synodzie unijnym w Brześciu przez część hierarchii i duchowieństwa oraz wiernych Kościoła prawosławnego spowodowało wiele sporów i dyskusji. Zawarcie unii kościelnej wymogło na jej zwolennikach i orędownikach postawę defensywną. Polemika literacka w porównaniu z okresem przedunijnym ogromnie się wzmogła, co było wyraźnie zauważalne szczególnie przez kilkanaście lat po podpisaniu i proklamacji unii. Stronę unicką wprawdzie nadal wspierali polemiści, teologowie i pisarze łacińscy, jednak obok nich działali pierwsi polemiści i apologeci unicy².

Obok zmagania na polu literackim dochodziło do burzliwych sporów personalnych, a nawet do wydarzeń siłowych. W Wilnie w 1609 roku przeprowadzono nieudany zamach na życie metropolity Hipacego

¹ ORCID 0000-0003-1117-536X.

² T. Śliwa, *Kościół unicki w Polsce w latach 1596-1696*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, *Do roku 1764*, cz. 2, *Od roku 1506*, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań – Warszawa 1974, s. 292.